

Den paradoksale reformasjonen

Ensrettingen som uniformerte Danmark og Norge, men likevel gjorde de to landene mer ulike

Øystein Rian

F. 1945. Professor emeritus i historie ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo

oystein.rian@iakh.uio.no

SAMMENDRAG

I 1536 fattet den danske kongen og det danske riksrådet to vedtak. Det ene var å avskaffe den katolske kirken, det andre var å avskaffe det selvstendige norske riket og legge det under den danske kronen. I både Danmark og Norge ble dermed den protestantiske reformasjonen innført med ett slag. Dette ble gjennomført med stor konsekvens i de følgende generasjoner, men det gjorde de to landene like bare på overflaten. I Danmark sprang reformasjonsvedtaket ut av en evangelisk bevegelse, mens Norge var hundre prosent katolsk. I kombinasjon med det politiske hegemoniet, ble reformasjonen i Danmark preget av stor kirkelig aktivitet, mens Norge ble passiv mottaker av forandringene, samtidig som de katolske sympatiene lenge preget befolkningen. Da Norge endelig på slutten av 1700-tallet fikk en folkelig luthersk bevegelse, beveget Danmark seg vekk fra ortodoks lutherdom, via rasjonalismen over til 1800-tallets grundtvigianisme. På den andre siden er den katolske kirken nå fire ganger større i Norge enn i Danmark.

Nøkkelord

Kirkehistorie, Den katolske kirke, Den lutherske kirke, Kongemakt, Ensretting

SUMMARY

In 1536 the Danish King and the Danish Council of the Realm made two resolutions. The first was to abolish the Catholic Church; the second was to abolish the independence of the Norwegian Realm and to subjugate it to the Danish Crown. Both in Denmark and Norway, the Protestant Reformation was introduced with a single stroke. The Reformation was carried through with great consequences in the following generations, but this made the two countries only superficially similar. In Denmark the Reformation arose out of an Evangelical movement, while Norway was one hundred percent Catholic. In combination with the political hegemony, the Reformation in Denmark showed signs of great ecclesiastical activity, while Norway was a passive receiver of the changes, and the population sympathized with Catholicism. At the end of the 18th century, 250 years later, when Norway at last experienced a popular Lutheran movement, Denmark moved away from orthodox Lutheranism via rationalism over to 19th century Grundtvigianism. In contrast, the Catholic Church is now four times larger in Norway than in Denmark.

Keywords

church history, the Catholic Church, the Lutheran Church, kingship, uniformity

INNLEDNING

Denne artikkelen tilbyr et langt historisk perspektiv på følgene av reformasjonsinnføringen i Danmark-Norge. Formen er bestemt av artikkelens opphav: en innledning til debatt på et dansk-norsk historieseminar, der ambisjonen var å formulere klart og skarpt en tolkning som fokuserer på viktige trekk ved reformasjonshistorien i de to landene som det i dag er lite oppmerksomhet rundt. Artikkelen hefter seg derfor ikke ved nyanser og detaljer som ellers kommer rikelig fram i de mange detaljstudiene som blir gjort i kirkehistorien.

De færreste har tatt inn over seg rekkevidden av den dansk-norske reformasjonen: Kristian 3. og det danske riksrådet iverksatte to vidtgående vedtak den 30. oktober 1536. Det ene gjaldt bruddet med den romersk-katolske kirken og innlemmelsen av kirkens levninger i en ny dansk luthersk kongestyrte kirke. Det andre gjaldt avskaffelsen av det norske riket som en selvstendig enhet. Norge skulle fra da behandles som en del av Danmark. Dette statskuppet utført av en fremmed makt innebar to enorme inngrep i Norge: Norske statlige embeter og ordninger ble lagt inn under den danske staten. Samtidig ble også levningene av den norske katolske kirken underlagt det nye danske kirkeregimet.¹

1. Øystein Rian, *Den aristokratiske fyrrestaten 1536-1648*, bd. 3 av *Danmark-Norge 1380-1814* (Oslo: Universitetsforlaget, 1997), 11–171.

TUSENÅRSRIKE OG LYDRIKE

At elementer i det gamle ble innforlivet i det nye, har likevel fått noen historikere og teologer til å hevde at forandringen ble preget av kontinuitet.² Det har også ligget til grunn for kontinuitetstolkningen at både kirkens og Norges selvstendighet allerede ble svekket i en årrekke før 1536. Men sett i et større historisk perspektiv var bruddet så stort at andre historikere har kalt det en revolusjon. Det var en revolusjon ovenfra, påtvinget folket av kongen. Og revolusjonen ble langt større i Norge enn i Danmark fordi den i Danmark tross alt i betydelig grad kom innenfra, mens den i Norge kom utelukkende utenfra.³ Dermed ble Norge «a vanished kingdom», for å bruke et engelsk begrep om stater som bukker under.⁴ Danmark la derimot nye alen til sin vekst og vokste seg fetere på det norske slaktet, i kraft av gods- og skatteinntekter og i rikdommen av viktige posisjoner i to kongeriker. Som hovedland i et nordeuropeisk og -atlantisk imperium fortsatte Danmark å være et selvstendig rike med stor rekkevidde. Med et lite unntak for 2. verdenskrig har landet aldri vært styrt av fremmede. Danmark ble et tusenårsrike, mens Norge ble et lydrike.

Kirkerevolusjonen og statskuppet mot Norge var vevd inn i hverandre og ble retningsgivende for utformingen av stat og kirke. Hvis vi interesserer oss bare for den ene siden av saken, går vi glipp av viktige poenger, også når det gjelder forholdet mellom Danmark og Norge. Det var en historie om overlegenhet og underlegenhet.

Det var felles for begge land at den katolske kirken forsvant. Hva var det da som ble tilintetgjort? Fram til begynnelsen av 1500-tallet var både Danmark og Norge preget av den samme lange utvikling der ulike sjikt og ordener av geistlige og legfolk spilte med i den store symfoni som den katolske kirke var, med sine tusener av kirker, aktive og vibrerende alle dager, overalt i bygd og by.⁵ I begge land og ellers i det romersk-katolske Europa var kirken en overmåte mangfoldig organisasjon med stor folkelig appell. Dette gikk tapt.

Det som avløste dette rike mangfoldet, var uniformeringen under et sentralstyre som dirigerte all kirkelig virksomhet i Danmark og Norge. Den nye kirkeledelsen lå utelukkende i Danmark og ble værende der i nesten 300 år. Der utviklet det seg et aktivt kirkeliv i tilknytning til denne kirkeledelsen, mens Norge ble preget av passiv lydighet, med en undergrunnskirke som av og til dukket opp til overflaten.

2. Den mest prinsipielle forfektelsen av dette synet ble framført i en doktordisputas i 1981: Ingun Montgomery, «Superintendenten: En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet. Sammendrag av opposisjonsinnlegg ved Steinar Imsens doktordisputas», *Historisk tidsskrift* 63 (1984): 168–178.
3. Steinar Imsen, *Da reformasjonen kom til Norge* (Oslo: Cappelen Damm, 2017). Se særlig første kapittel, «Reformasjon eller revolusjon?», s. 9–46; Øystein Rian, «Reformasjonen i Norge – revolusjonen ovenfra og utenfra», *Fortid. Studentenes historietidsskrift UiO* (1/2017): 18–26.
4. Norman Davies, *Vanished Kingdoms: The History of Half-Forgotten Europe* (London: Penguin, 2012).
5. Det er vanskelig å komme på sporet av alle kirker i Norge i høymiddelalderen, men et forsiktig anslag er at det ble bygd 1500 stavkirker og 270 steinkirker, dvs. én kirke for hver 225 innbyggere etter et gjengs anslag for innbyggertallet (400 000). Nettstedet under Den norske kirke: *Kirkesøk. Kirker i Norge. Epokesøk*. Trolig gikk det tre–fire ganger flere innbyggere på hver kirke i 1660. Antallet geistlige var i høymiddelalderen ca. 2000, dvs. én per 200 innbyggere. Ole Georg Moseng, Erik Opsdahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo, *Norsk historie*, bd. 1, 750–1537 (2. utg.; Oslo: Universitetsforlaget, 2007), 224. I 1660 var antallet geistlige i Norge 400, 1/5 av hva det hadde vært i høymiddelalderen med en tilsvarende befolkning. Øystein Rian, *Embetsstanden i dansketida* (Oslo: Samlaget, 2003), 50.

Før reformasjonen hadde kirkelige institusjoner og prelater i begge land hatt et komplekst forhold til kongemakten. Kirken hadde støttet kongen i en *statsbygging* som ikke hadde vært mulig uten de impulser og den kompetanse som kom fra kirken. Samtidig motvirket og avgrenset kirken kongemakten – dels ved egne handlinger, dels ved den innflytelsen kirken øvde på legfolket. Middelalderkirken bidro med den *motmakt* som hindret kongemakten i å bli despotisk: Kongen måtte nøye seg med å være en konstitusjonelt avgrenset statsmakt. Dette kom til uttrykk i kontraktstenkningen og ideene om *rex justus*.⁶

Kontraktstenkningen spilte etter 1536 fortsatt en rolle i forholdet mellom kongen og det danske riksrådet, mens kontrakten med det norske riksrådet ble slengt på historiens skraphaug. Biskopene hadde bidratt til å tøyke kongens makthunger.⁷ Når de ble dumpet, falt det norske riksrådet sammen som et korthus, mens det danske riksrådet ble mer kongeløjt og fikk forlenget sin tilværelse med 124 år.

Det danske riksrådet gjorde da en innsats i forsvaret av rettsstaten. I de første hundre årene etter reformasjonen var det et høyt nivå på den statstjenesten som flere danske adelsmenn utførte – fullt på nivå med Kristian 3. og over det Fredrik 2. og Kristian 4. prester-te.⁸ Da kongene skjøv til side de kloke danske riksrådene i sin krigerske utenrikspolitikk, kom de katastrofene som likevel endte med kongemaktens totale seier i 1660. Hovedstaden København overtok da den rolle som det danske riksrådet hadde hatt som kongemaktens medspiller, men ikke som korrektiv.

I årene 1536-37 ble Norge fortidens og nostalgis land. Slik merker vi det i tekstene fra Hamar-krønikens forfatter, Absalon Pedersøn Beyer,⁹ Peder Claussøn Friis¹⁰ og Halvard Gunnarssøn.¹¹ Da var det helt annerledes med Danmark. Her sydet det av aktivitet i og rundt hoffet og riksrådet. Her ble planer for framtiden lagt, og den kirkelige aktiviteten hentet sin styrke i en evangelsk-luthersk nyskapning der ingen nordmenn deltok som noe annet enn håndlangere, fjernt fra de steder der drøftelsene pågikk og beslutningene ble tatt.¹²

At det startet slik i 1536-37, var en selvfølge. Da var Kristian 3. i ferd med å erobre Norge – det lot seg ikke kombinere med dansk-norske møter. Tvert imot hadde kongens menn aktivt motarbeidet norske riksmøter som erkebiskop Olav Engelbrektsson holdt eller hadde villet holde i årene før 1536.¹³ Like viktig var kontrasten mellom den danske evange-

6. Forholdet mellom konge og kirke er et hovedtema i den politiske historien fram til reformasjonen. I norsk og europeisk middelalderhistorie finnes en enorm litteratur om dette. Omtalen dukker opp overalt, i begivenhets-historier, strukturalhistorier, kulturhistorier og biografier etc. Jeg nevner her bare en norsk klassiker: Jens Arup Seip, *Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon* (Oslo: Jacob Dybwad, 1942).

7. Lars Hamre, *Norsk politisk historie 1513-1537* (Oslo: Samlaget, 1998).

8. Den klareste dokumentasjonen av riksrådets selvstendige og sindige klokskap: Kristian Erlev (red.), *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadet og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* Bd. 1-3 (Kjøbenhavn: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie).

9. Absalon Pedersøn Beyer, «Om Norgis rige», i *To norske historisk-topografiske skrifter fra 1500-tallet med fortale av Dr. Gustav Storm* (red. G. Storm; Kristiania/Oslo: Universitetsforlaget, 1895/1968).

10. Gustav Storm, *Samlede Skrifter af Peder Claussøn Friis; udgivne for den norske historiske forening af Gustav Storm* (red. G. Storm; Kristiania: A.W. Brøgger, 1881).

11. Halvard Gunnarssøn, *Norges kongekrone: Med innledning, oversettelse og noter ved Inger Ekrem* (Oslo: Universitetsforlaget, 1992).

12. Martin Schwarz Lausten, *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560)* (København: Akademisk Forlag, 1987).

13. Hamre *Norsk politisk historie 1513-1537*, 529-76, 614-744.

liske bevegelsen og den totale uteblivelsen av en slik bevegelse i Norge. Det fantes lutherske teologer i Danmark som kunne delta i utarbeidelsen av den nye kirkeloven, og som kunne bemanne den nye kirken.¹⁴ I Norge var det ingen som kunne gjøre det, og kongen måtte ty til den norske katolske kirkes prelater som var villige til å være superintendenter i den nye konge kirken. Det ble gjort for å dempe det sjokket som rammet nordmennene.¹⁵

I tidligere tider har mangelen på norske aktører vært tolket slik at det ikke fantes dyktige kirkeledere i Norge, men dette synet er sene frukter av seierherrenes arroganse og urettferdighet. Det het seg i flere hundre år etter 1537 at den gamle kirken var fordervet av vederstyggeligheter.¹⁶ Men det som hadde skjedd, var at den ble pådyttet av skruppelløse kongetjenere, de norske kirkelederne ble plaget og hindret i sitt arbeid, og de kjempet en forgjeves kamp mot en militært overlegen motstander. Flere av de siste kirkelederne og de menn som etter 1537 reddet stumpene fra den norske kirkelige kulturen, var dannede, kunnskapsrike og dyktige menn. De kunne bare ikke gjøre tjeneste som evangeliske eksperter.¹⁷

Grunnlaget for den nye danske kirken ble lagt i 1537. Den danske kirkeordinans ble da utarbeidet i et dansk-tysk komitéarbeid under kongens ledelse. I den omfattende lovteksten fantes en kort passus om at mange av bestemmelsene trolig ikke passet i Norge, men det skulle kongen rette på når han reiste dit. Det gjorde Kristian 3. aldri, og sønnen Fredrik 2. avla bare et kort besøk på Båhus festning i 1585. Først i 1607 ble det utstedt en norsk kirkeordinans. Det må betraktes som en konsesjon til nordmennenes æresfølelse, men den norske kirkeordinans ble en blåkopi av den danske, ved at bestemmelser som biskopene i Norge hadde foreslått, ble sløyfet når de avvek fra de danske bestemmelsene. Denne desavueringen er ikke overraskende. Det var en fast praksis etter 1536 ikke å åpne for noen særnorsk beslutningsprosess i kirken. At biskopene i Norge i 1604 ble bedt om å utarbeide en kirkeordinans, var således et brudd med praksis etter 1537, og desavueringen av dem brakte praksis tilbake på sporet.¹⁸ La oss spole litt tilbake:

Opptakten til den teologiske ensrettingen var forskjellig i Danmark og Norge. I Danmark ble det i årene etter 1536 holdt disputaser der katolske teologer fra domkapitlene ble konfrontert med evangeliske teologer. Det endte med at katolikkene ble presset til å gi opp motstanden mot den lutherske konfesjon. I Norge ble det ikke holdt noen disputaser. Hvis myndighetene skulle ha stilt med lutherske disputer, måtte de ha vært utenland-

14. *Kirkeordinansen 1537/39: Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten* (København: Akademisk Forlag, 1989).

15. Steinar Imsen, *Superintendenten: En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformatjonen og eneveldet* (doktoravhandling, Universitetet i Trondheim, 1980/Oslo: Universitetsforlaget, 1982).

16. Thomas Ewen Daltveit Slettebø, *In Memory of Divine Providence: A Study of Centennial Commemoration in Eigteenth Century Denmark-Norway (1717-1760)* (ph.d.-avhandling, Universitetet i Bergen, 2016), 189–268.

17. Francis Bull, *Norges litteratur fra reformationen til 1814*, bd. 2 av *Norsk litteraturhistorie* (Kristiania: Aschehoug, 1924), 1–90; Lars Hamre, «Jon Simonsson, jurist og humanist, tradisjonsformidler og sambandsledd mellom gammel og ny tid», i *Peder Claussøn Friis. Samtid og miljø på Agder* (red. H. Try; Kristiansand: Agder distrikthøgskole, Skrifter, 1986), 1, 77–125; Øystein Rian, «Olav Engelbrektsson», i *Norsk biografisk leksikon*, bd. 7 (2. utg.; Oslo: Kunnskapsforlaget, 2003), 123–27.

18. Tarald Rasmussen, «Utkastet til en egen norsk kirkeordinans fra 1604», i *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610* (red. I Brohed; Oslo: Universitetsforlaget, 1990), 57–73; *Den Norske Kirkes Mindeskrift ved Reformationens 400-Aars Jubileum: Utkast til en norsk Kirkeordinans. Efter Kong Christian IVs Befaling forfattet av Norges Superintendenter i Aaret 1604* (Christiania: Jacob Dybwad, 1917).

ske menn. Det ville ha vært risikabelt. De norske domkapitlene mottok i stedet kongebrev som dikterte den lutherske konfesjonen. Slik ser vi et tidlig tegn på at myndighetene skydde kirkelige møter i Norge.¹⁹ På intet annet felt ble Norges lydrikestatus så strikt gjennomført som på det kirkelige feltet.

DANSK CÆSAROPAPISME

I den danske kirkeledelsen tronet kongen øverst. Han var både pave og keiser i den danske lutherske kirken. Dette var et klart tilfelle av *cæsaropapisme*. Da den russiske tsaren på 1700-tallet underla seg den russisk-ortodokse kirken, hermet han etter måten de lutherske fyrstene i Nord-Europa hadde gjort kirken til en statlig etat. Samtidig hermet han etter den nordiske militarismen – kirke og hær gikk hånd i hånd.²⁰

Til daglig styrte kongen kirken i samvirke med sin kansler. De hadde kongens kanselli som administrativt verktøy i kirkestyret. Kongen og kansleren var i stadig kommunikasjon med de teologene som var deres betrodde menn. Fremst blant disse var biskopen i Sjælland, som nå bodde i København, der domkirken, Vor Frue Kirke, var retningsgivende for kirkeritualet i Danmark og Norge. Sjællandsbispens var også professor i teologi ved Københavns universitet, og sammen med de to andre teologiprofessorene øvde han sterk innflytelse på tolkningen av den lutherske teologien. Etter nedkjempingen av katolisismen dreide det seg mest om å bygge en dogmatisk mur mot kalvinismen og å forsvare lutherdommen mot det minste avvik, også fra frittenkende lutheranere i Tyskland.²¹

Professorene ble jevnlig brukt som eksperter på et vidt spekter av saker som ble bedømt slik at de måtte bli avgjort etter en korrekt teologisk *input*.²² Samtidig var universitetet under streng politisk oppsikt, med kongens kansler som universitetskansler – det var gangavstand mellom kongemakten og universitetet i København. Et utvidet teologisk miljø fant man blant prester i hele København-regionen, med kongens hoffprester som de mest innflytelsesrike. Disse teologene prekte for kongen til stadighet, og i dette københavnske nærmiljøet rekrutterte kongen biskoper både til Danmark og Norge.²³

Før reformasjonen bestod den norske kirken av Fastlands-Norge og de norrøne øyene i Nord-Atlanteren med Trondheim som kirkehovedstaden.²⁴ Etter 1537 ble det brått slutt på dette norske kirkelige fellesskapet. I Danmark innebar ikke reformasjonen noe brudd på det landsomfattende kirkefellesskapet. Det ble med jevne mellomrom innkalt til møter der alle de sju danske biskopene deltok, av og til supplert med de teologiske professorene som ikke var biskoper. På de viktigste av disse møtene førte kongen forsete, og det danske riks-

19. Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge: Vilklarene for offentlige ytringer 1536-1814* (Oslo: Universitetsforlaget, 2014), 331–37.

20. Walter G. Moss, *A History of Russia*, bd. 1, *To 1917*. (2. utg.; London: Anthem Press, 2005), 235–41.

21. Bjørn Kornerup og Urban Schrøder, *Den danske kirkes historie*, bd. 4 (København: Gyldendal, 1959); Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, 331–423.

22. Dette fortsatte til langt inn på 1700-tallet, se Tyge Krogh, *Oplysningstiden og det magiske: Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel* (København: Samleren, 2000).

23. Imsen, *Superintendenten*, 113–153. Se kapitlet «Superintendenttilsettingene».

24. Steinar Imsen, *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie* (red. S. Imsen; Trondheim: Tapir akademisk, 2003).

rådet var på plass. Det var også lensmennene i de danske bispebyene, de såkalte stiftslensmennene. Den danske adelen deltok altså i viktige kirkelige drøftelser. På neste trinn i det kirkelige beslutningshierarkiet holdt biskopene i hvert dansk bispedømme såkalte *stiftssynoder*, det vil si møter med alle prestene i bispedømmet. Endelig ble det holdt *prostimøter* for alle prester i prostiet under ledelse av prostene i hvert prosti.²⁵

I Norge ble det fra 1537 brått slutt på all kirkelig møteaktivitet. Selv da bispeembetene ble bemannet med danske lutherske teologer, ble det ikke innkalt til ett eneste bispemøte i Norge på 1500-tallet. Ei heller stiftssynoder ble holdt i Norge i første generasjon etter 1537. Da to danske biskoper tok med seg praksis fra Danmark og holdt stiftssynode i Stavanger og Bergen bispedømme, ble det skarpt påtalt, og myndighetene luket ut disse spirene til framveksten av norske stiftssynoder.²⁶

De danske kirkelige møtene kunne i noen grad bli brukt til å kanalisere geistlig interessepolitikk. Slikt ble det ikke noe av i Norge. Den foretrukne styringsformen av kirken i Norge var førerprinsippet, formidlet av kongebrev til hver enkelt biskop. Denne hadde visitasene til hver enkelt prest som sitt viktigste virkemiddel til direkte individuell kommunikasjon.²⁷ Kirken i Norge bestod av celler uten innbyrdes kontakt under det myndige kirkestyret. At prester og prestefamilier hadde sosial kontakt, var en annen sak – det hørte til privatlivet. Splitt og hersk var metoden i kirkepolitikken overfor Norge.

Denne atomiseringen av kirkelivet måtte også innebære at den verdslige makt, representert av stiftslensmannen, herset mer med de geistlige enn tilfellet var i Danmark. Dette var merkbart flere ganger i skarpe konflikter mellom egenrådige lensherrer og danske biskoper som var vant til geistlighetens større prestisje og medvirkning i Danmark. I Norge ble bispene kneppet ned.²⁸

Jeg kan forstå myndighetenes vegring mot å la de geistlige i Norge møtes og organisere seg. Ifølge de sparsomme kildene som er bevart, var norske prester i de første hundre årene etter reformasjonsvedtaket lite glade for den situasjon de var havnet i – det ser vi av situasjonsskildringer og meningsytringer som de etterlot seg. Det er ikke vanskelig å få øye på grunnen til misstemningen, hvis man er villig til å åpne øynene for den.²⁹ Jeg har allerede streift innom nostalgien. Den hadde en sår undertone, og den var til dels meget bitter. Det var da også lite som kunne virke oppløftende på prester i Norge. Landet hadde få og ressurssvake latinskoler. Flere foreldre foretrakk å sende norske gutter til danske latinskoler – i Danmark kunne man velge og vrake mellom bedre skoler.³⁰

25. Martin Schwarz Lausten, *Christian 3. og kirken 1537-1559* (København: Akademisk Forlag, 1987).

26. Ingun Montgomery, «Synoden som ett led i reformationskyrkans inre konsolidering. Synoderna i Bergen 1584 og 1589», i *Reformationens konsolidering* (red. I. Brohed; Oslo: Universitetsforlaget 1990, 74-95); Rian *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648*, 141-52.

27. Den fylldigste kilden til de norske visitasene er *Biskop Jens Nilssøns Visitasbøger og Reiseoptegnelser 1574-1597: Udgivne efter offentlig foranstaltning ved Dr. Yngvar Nielsen* (Christiania: A.W. Brøgger, 1885/Faksimile 1981); *Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637* (Christiania: Det Norske Historiske Kildeskriftfond, 1895).

28. Det mest omfattende inntrykket av dette får man ved å lese om kirkelige forhold i byhistoriene om stiftsbyene Trondheim og Bergen på 1500-tallet: Steinar Supphellen, *Trondheim bys historie*, bd. 2 (Oslo: Universitetsforlaget, 1997); Anders Bjarne Fossen, *Bergen bys historie*, bd. 2 (Bergen: Universitetsforlaget, 1979).

29. Se særlig Beyers *Om Norgis rige* og Storm, *Samlede Skrifter af Peder Claussøn Friis*, jf. notene 9 og 10.

30. Rian, *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648*, 141-71.

I alle katolske land var det en utstrakt rekruttering til kirken av unge menn fra bondefamilier. Slik hadde det også vært i Danmark og Norge. Men som følge av reformasjonen og den mer tungvinte veien til presteutdannelse, sviktet presterekrutteringen fra det norske bondesamfunnet. Det ble langt færre prester i Norge enn i Danmark. Da holdt det så vidt med selvrekruttering av sønner fra prestefamiliene, samt noen borgersønner, supplert med import av danske prester. I Danmark var skolevesenet så stort at det produserte flere kandidater enn det var behov for i eget land. På 1600- og 1700-tallet finner vi da også følgende kontrast mellom Danmark og Norge: På den ene siden begavede danske bondesønner, som ble hjulpet fram til latinskole og universitet, og en videre boklig og geistlig karriere. På den andre siden sjeldenheten av at norske bondesønner ble prester. I Norge var veien til et bokstudium blitt altfor lang både geografisk, logistisk og kulturelt. Først på 1800-tallet fikk norsk kirke- og bokkultur et større tilskudd av begavet bondeungdom.³¹

Rett etter reformasjonen virket Københavns universitet lite fristende på nordmenn, men så ble det satt i gang stipendordninger for dem, og det endte med at et teologisk studium i København ble en plikt for vordende prester.³² Før den tid søkte mange norske studenter til universitetet i Rostock, slik de hadde gjort før reformasjonen. Olav Engelbrektsson var i yngre år universitetslærer og husfar i det norske studentkollegiet, *Regentia Olavii*, som Nidaros erkesete holdt i Rostock. At nordmennene fortsatt drog dit, var teologisk ufarlig, for Rostock var nå et luthersk universitet, under tilsyn av den danske kongens nære slektning, hertugen av Mecklenburg.³³

Mye verre for myndighetene var det at norske studenter dro til katolske land og gikk på jesuittiske skoler og universiteter. Flere ble værende i de katolske landene og ble prester der. Noen av dem engasjerte seg i arbeidet for å vinne Norden tilbake for den katolske kirken.³⁴ Den mest berømte nordmannen på 1500- og 1600-tallet, var Laurentius Nicolai Norvegus (Lars Nilsson nordmann) fra Tønsberg, av motstanderne kalt Kloster-Lasse. Han ble leder for motreformasjonen i Norden. Den gamle kjempen døde i Vilnius i 1622, 84 år gammel, kort tid etter å ha svart Gustav 2 Adolf uforferdet i en kraftig ordveksling etter at svenskekongen hadde inntatt byen.³⁵

I 1613 ble fem sogneprester på Østlandet avslørt, dømt og landsforvist som hemmelige katolikker i en prosess gjennomført på Gjerpen prestegård. Etter dette ble aktor, Oslo-bispen Niels Senning, fordømt i folkelig omtale som «den onde biskop/den vonde bispen». Denne reaksjonen forklarer at andre hemmelige katolikker klarte seg som lutherske prester uten å bli avslørt.³⁶

31. Dagfinn Mannsåker, *Det norske presteskapet i det 19. hundreåret: Sosialhistoriske studiar* (Oslo: Samlaget, 1954); Øystein Rian, *Embetsstanden i dansketida* (Oslo: Samlaget, 2003). Når det gjelder bondeinnslaget i danske presteslekter, får man en indikasjon i familienavn som stammet fra gårder, for eksempel –rup.

32. Leif Grane, *Det teologiske Fakultet*, bd. V av *Københavns Universitet 1479-1979* (red. L. Grane; København: G. E. C. Gad, 1980).

33. Oluf Kolsrud, *Presteutdanning i Norge: Utgjeve av Kristen Valker* (Oslo: Universitetsforlaget, 1962), 41–54, 85–91.

34. Oskar Garstein, *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, bd. 1-4 (Oslo: Universitetsforlaget/Leiden: Brill, 1963-1992).

35. Oskar Garstein, *Klosterlasse: Stormfuglen som ville gjenerobre Norden for katolisismen* (Oslo: Aschehoug, 1998).

36. Arne Bugge Amundsen og Henning Laugerud, *Norsk fritenkerhistorie 1500-1850* (Oslo: Humanist forlag, 2001), 65–67.

Det er ikke underlig at slike holdninger gjorde seg gjeldende. Prester i Norge måtte se seg omgitt av forfalne kirker, og være vitne til at de største nasjonale klenodiene ble redusert til patetiske ruiner. Menigheten viste sin uinteresse og ringeakt ved å slutte å gi gaver til kirkene. De strittet imot å betale tiende, og reagerte særlig på at de mistet *bondeluten*, den fjerdedel av tienden som bøndene i Norge hadde brukt til å hjelpe de fattige i bygda.³⁷ Folk fortsatte med sine katolske skikker; allmisser og tillitsfull gjestfrihet var fortsatt kristne dyder, de dyrket sagn og fortellinger om St. Olav i hver bygd, de gjorde motstand mot at øvrigheten stengte dem ute fra kirkene utenom gudstjenestene, de bremset på utrenskingen av helgenbilder, og noen tok åpent til orde for helgenkultusen, og ble straffet for det. Prester i noen distrikter skrev klagende supplikker til kongen om sine vanskelige vilkår. For kongen var det klart best at ikke en representativ geistlig forsamling kom sammen i store møter og gjorde det lutherske havariet til et offentlig tema.³⁸

VIRKEMIDLER I OG VIRKNINGER AV DEN LANGE REFORMASJONEN

Inntil salmesang slo an i befolkningen fra slutten av 1600-tallet, kunne ikke reformasjonsmyndighetene appellere til hjertene. Men da hadde de i hundre år gitt konsesjoner til sansene. I Danmark gikk adelen i spissen for staselige kirkeinteriører. I byene fulgte borgerne etter. Det utviklet seg til et kappløp om å forherlige de store og rike inne i kirkerommene. Deres gravmæler og epitafier fylte opp de ledige kirkeflatene etter de utrenskede sidealtrene. Utsmykningene spredte seg også til Norge. Her var det få store og rike å forherlige, men på 1600- og 1700-tallet ble katolikkenes formspråk *barokken* tatt i bruk. Kirkeinteriørene ble preget av flotte altertavler og prekestoler, faste benker til å sitte lenge i og høre på prestenes prekener, og med store vinduer, slik at dagslyset gjorde det mulig å lese salmebøker og katekismer.³⁹

Den lutherske kongekirken satset altså mest på det protestantismen er flinkest til – å appellere til hodet. Et viktig ledd i dette var *bokvesenet*. Trykkerinæringen ble samlet i København. Så sent som på slutten av 1700-tallet stod boktrykkeriene i København for over 90 prosent av bokproduksjonen i Danmark og Norge. Først etter 1814 kom det fart på trykkerinæringen i Norge, men København forble lenge Norges bokhovedstad. Bokbransjen ble overvåket og kontrollert av myndighetene, både gjennom sensur og mer subtile mekanismer. De teologiske professorene ved Københavns universitet var sensorer og ideologiske eksperter. Dansk skriftspråk ble normert, og fikk fullt gjennomslag i Danmark så vel som i Norge. Danske prester og litterater ble de toneangivende i trykkoffentligheten: Dansk ble Guds språk, embetsspråket og det litterære språket. Vi endte opp med å tale et bokdansk med norsk uttale.⁴⁰

37. Sølvi Sogner, «Bondeluten i reformasjonsårhundret», *Heimen*, bd. XII, 1961-63.

38. Omtale av reformasjonens mørke sider finnes flere steder, men i liten grad i et helhetsperspektiv, slik som det er gjort i Øystein Rian, «Reformasjonen som katastrofe i norgeshistorien», i *Fra avlatshandel til folkekirke. Reformasjonen gjennom 500 år* (red. E. Haug; Oslo: Scandinavian Academic Press, 2017), 19–42.

39. Ingvild Pharo, «Kunst og kirke i 500 år», i *Sola gratia: Kunst og kirke i 500 år* (red. T. Dvergastein og T.K. Furnes; Kristiansand og Tønsberg: Agder og Telemark bispedømme og Tunsberg bispedømme, 2017).

40. Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, 144–330.

Katekiseringskampanjen som begynte i andre halvdel av 1500-tallet, var et viktig ledd i den nye kirkens indoktrinering av en motvillig befolkning. Den ble trappet opp under *den luthersk ortodokse offensiven* på 1600-tallet, og den ble perfektionert med *allmueskolen* og *konfirmasjonen* på 1700-tallet.⁴¹ Lenge var allmuen en seig materie, og så sent som på slutten av 1700-tallet gledet den konservative Johan Nordahl Brun seg over at bøndene holdt trofast på fromme vaner med røtter i katolisismen,⁴² mens Eilert Sundt på midten av 1800-tallet fant at bøndenes *gjerningskristendom* fortsatt hadde et katolsk preg.⁴³

Men «Herrens veie ere uransagelige». Da en streng lutherdom rundt år 1800 endelig fikk gjennomslag i deler av den norske allmuen, hadde prester og øvrighet åpnet seg for en *avdogmatisert rasjonalisme*, og det kom til en skarp konfrontasjon mellom haugebevegelsen og myndighetene. Egentlig var haugebevegelsen en sen triumf for den intensiverte katekiseringskampanjen på 1700-tallet, som et ekko av *Pontoppidans forklaring*. Videre ut over 1800-tallet ble *den norske statskirken* erobret av en bokstavtro lutherdom, mens den danske kirken omfavnet *grundtvigianismen*, en nasjonalkristendom med et optimistisk syn både på Danmark og tilværelsen – Grundtvig hadde da oppdaget at Danmark er et tusenårsrike.⁴⁴ Norske grundtvigianere hengte seg på, men deres livssyn ble utroverdig i vårt barske land, der livssynet ble et gjensvar til stormkastene som de var utsatt for.

Først i vår tid har forskjellene mellom den danske og den norske kirken blitt mindre. Begge er preget av velferdsstatens milde humanisme. Alle er snille mot hverandre – selv Gud har nå blitt snill, stikk motsatt den iltre orientalske tyrannen som huserte i kirken i 200 år etter 1537. Da truet han alle med sin straffende vrede for synden og Satans medløperi. Nå har prestene stuert den vrede Gud, Satan og helvetet bort på et lager. Om det er i Luthers ånd, tviler jeg på, og jeg må spørre om hvor mye kirken kan forandre seg før vi står overfor en annen religion.

Til slutt vil jeg nevne en forskjell mellom Danmark og Norge, som nå er blitt mer synlig: I Norge finnes en fascinasjon for katolisismen. Den ble undertrykt i offentligheten i flere hundre år til midt på 1900-tallet,⁴⁵ men nå er den tid forbi. En stor innvandring av katolikker forsterkes av norsk lengsel etter den katolske fortiden som ble tatt fra oss. Da pave Johannes Paul II besøkte Norden i 1989, vakte det sterke positive følelser i Norge, mens

41. Det startet med Luthers katekisme, formidlet på dansk av Peder Palladius på 1500-tallet, og det kulminerte med Erik Pontoppidans *Sandhed til gudfrygtighed udi en eenfoldig og efter muelighed kort, dog tilstrekkelig forklaring over sal. Doct. Mort. Luthers lille cathecismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og gjøre* (København, 1737). Det dreide seg om 759 spørsmål og svar som barna skulle lære. Denne katekismen var på 1800-tallet i bruk mye mer i Norge enn i Danmark, en refleks av den mer luthersk-konservative utviklingen i norsk kristenliv.

42. Øystein Rian, *For Norge, kjempers fødeland: 12 portrett frå dansketida* (Oslo: Samlaget, 2007). Se s. 282–303, kapitlet «Johan Nordal Brun – min norske vinter er så vakker», om hans positive syn på bøndenes trofasthet mot gamle katolske skikker, s. 296.

43. Bodil Stenseth, *Eilert Sundt og det Norge han fant* (Oslo: Gyldendal, 2000), 85–92.

44. Knud J. V. Jespersen, *Historien om danskerne 1500-2000* (København: Gyldendal, 2007). Se særlig s. 121–160, kapitlet «Kirke og kultur: Arven fra Luther og Grundtvig».

45. Det mest påfallende utslaget av dette var at 1814-grunnlovens forbud mot jesuitter først ble opphevet av Stortinget i 1956, mens de fikk komme til Danmark i 1872. Ulrik Sverdrup-Thygeson, *Grunnlovens forbud mot jesuitter og muneordener: Religionsfrihet og grunnlovskonservatisme 1814-1956* (Masteroppgave i juss, Universitetet i Oslo, 2009).

reaksjonene i Danmark var kjølige. I dag er det fire ganger så mange praktiserende katolikker i Norge som i Danmark: over 150 000, mot 40 000. Norske lutherske prester engasjerer seg med inderlighet i lystenning og pilegrimsvandring. Den norske kirkes største arrangement er Olavsfestdagene, i olsok, i St. Olavs snart tusen år gamle kirkehovedstad, i ly av Norges mest praktfulle byggverk. Selv etter flere årtier med enorm oljerikdom, er Nidarosdomen fortsatt Norges største juvel. Egentlig er alt dette i pakt med det norske prester tenkte og følte i tiden etter reformasjonen: De lengtet tilbake til den tapte katolske herligheten. Det gjorde de i en tid da danskene gikk inn i en ny storhetstid under Martin Luthers fane.

På selve jubileumsdagen for Martin Luthers 95 teser, 31. oktober 2017, kom forskjellen mellom Danmark og Norge til syne i hovedarrangementene: I Danmark ble det holdt et festmøte i Folketinget, der dronningen og de ledende politikerne talte. I Norge ble det holdt en vakker, stemningsmettet økumenisk gudstjeneste i Nidarosdomen, der kongen og de ledende politikerne riktignok var til stede, men uten å si ett ord. Ikke én dansk salme fra fellestiden ble sunget, mens derimot den katolske biskopen i Oslo ledet forsamlingen i trosbekjennelsen. Dette kan vi også se i lys av noe som skal skje om 13 år: I Trøndelag er de allerede i gang med å forberede tusenårsjubileet for slaget på Stiklestad i 2030.